

Submission: 17.04.2020
Acceptance: 02.06.2020

Muselmann ve Dohodyaga: Nazi ve Sovyet Toplama Kamplarında Yaşayan Ölümler

Duygu Özakin¹

Muselmann ve Dohodyaga: Nazi ve Sovyet Toplama Kamplarında Yaşayan Ölümler

Öz

Bu çalışma, Nazi ve Sovyet toplama kamplarının iki simgesel ve eşdeğer figürü olan Muselmann ve dohodyaga'ya ele alır. Nazi kamplarında ölümün kıyasına gelmiş, beslenme yetersizliği ve salgın hastalıklar nedeniyle kuruyan derisi iskeletine yapışmış, insanî görünümüyle beraber bincini de yitirmiş, çevresine karşı tamamen duyarsızlaşmış ve suskunluğa gömülmüş mahkûmları tanımlayan Muselmann kavramı, Sovyet kamp jargonundaki karşılığını dohodyaga teriminde bulmuştur. Çalışma, bir Auschwitz kurtulanı olan Primo Levi'nin ve bir Gulag kurtulanı olan Varlam Şalamov'un tanıklıkları başta olmak üzere; Yevgeniya Ginzburg, Aleksandr Soljenitsın, Vasilii Grossman ve Nadejda Mandelştam'ın otobiyografik eserlerinde dohodyaga kavramının izini sürmeyi amaçlar. Böylelikle çalışma toplama kampı rutininin bir parçası olarak mahkûmların bedenlerine yöneltilen uygulamaların (kayıt numarasını bedene dağlama, saçları kazıma, çıplak bırakma, açlığa terk etme, fiziksel işkence uygulama ve nihayet yakma), tanık yazarların belleğinde nasıl yeniden canlandırıldığını karşılaştırmalı yöntemle çözümler.

Anahtar Sözcükler: Muselmann, Dohodyaga, beden politikaları, Gulag, Primo Levi, Varlam Şalamov

Muselmann and Dokhodyaga: Living Corpses of Nazi and Soviet Concentration Camps

Abstract

The present study deals with Muselmann and dokhodyaga as two symbolic and equivalent figures of the Nazi and Soviet concentration camps. The equivalent of slang term Muselmann is dokhodyaga in Soviet camp jargon, which describes the prisoners, who were nothing but skin and bones on the edge of death due to nutritional deficiencies and epidemics. A Muselmann-dokhodyaga loses consciousness along with his/her human appearance, becomes completely insensitive to the environment, and subsides into silence. The study aims to trace the concept of dokhodyaga mainly in the testimonies of Auschwitz survivor Primo Levi and Gulag survivor Varlam Shalamov, additionally in autobiographical texts of Eugenia Ginzburg, Aleksandr Solzhenitsyn, Vasily Grossman and Nadezhda Mandelshtam. The study analyzes the practices directed to the bodies of prisoners (tattooing the registration number onto the body, scraping the hair, leaving the prisoners naked, leaving them hungry, torturing and finally burning) comparatively as a part of the concentration camp routine in written testimonies of the survivors.

Keywords: Muselmann, Dokhodyaga, body politics, Gulag, Primo Levi, Varlam Shalamov.

1. Giriş

Kendini gerçekleştirme sürecinde toplumsal ve kültürel dirençle karşılaşan bir hareket ve olgu olarak modernleşme, 20. yüzyıl düşünce tarihinin eleştirel süzgecinden tarihsel, felsefi, sınıfsal ve toplumsal vurgulardan biri ya da birkaçının ağır bastığı metinler aracılığıyla pek çok kez geçirilmiştir. Modernleşme olgusuna yöneltilen tenkitlerin bir kısmını geleneksel değerlere bağlılığı öne çıkaran ve bunlardan ayrılmamanın kültürel mirasa yönelik bir ihanet olarak kavrandığı dünya görüşlerinden hareketle ileri sürülen itirazlar oluşturmaktadır. Öte yandan modernleşme hareketlerinin hem kaynakları, hem de onun sürekliliğini ve benimsenmesini sağlayan payandaları arasında yer alan bilimselleşme, makineleşme ve topyekûn rasyonelleşmenin insan unsurunu ve doğasını göz ardı eden denetleyici ve ayırıştırıcı teknikleri, söz konusu eleştirilerin odağı haline gelmiştir. Teknolojinin sunduğu olanakların ve şeyleri akılsal bir yolla sınıflandırma çabasının bütünleşerek, totaliter ve militarist rejimler eliyle hayata geçirildiği simgesel mekânlar ise toplama, zorunlu çalıştırma, ıslah ve imha kampları olmuştur.

¹ Ph.D. Independent Researcher, Kayseri/TURKEY, dozakin@erciyes.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0927-1926.

Temerküz kamplarından geriye kalanlar 20. yüzyıl düşünce dünyasında olduğu gibi günümüz araştırmacılarının da zihnine sızmakta ve kampların utanç yüklü sembolleri, güncel incelemelerin yörüngesine girmektedir. Bu sembollerden biri, çalışma boyunca daha derinlikli bir biçimde ele alacağımız Muselmann olmuştur. Kamp jargonunda ölmek üzere olan, derisi kemiklerine yapışmış, insanî görünümünü ve bilincini yitirmiş, yarı ölü mahkûmları tanımlayan bu kavram, son dönem araştırmalarda “zombi, yaşayan ölü, yürüyen ölü” anlamlarını içerimleyen “walking dead” ile özdeşleştirilmektedir. “Teorinin İzini ‘Yaşayan Ölünün’ Bedeninde Sürmek: Muselmann ve Soykırım Araştırmalarının Rotası” [Tracing Theory on the Body of the “Walking Dead”]: Der Muselmann and the Course of Holocaust Studies] başlıklı çalışmada Skitolsky, bir Holokost kurbanı olan Muselmann’ı “yaşayan ölü” olarak tanımlamaktadır. Skitolsky (2012, s. 76), Muselmann’ın Nazi kampı argosunun ortak bir terimi olduğunu, terimin artık çalışmaya ve yaşam mücadelesi vermeye mecali kalmamış, koma halindeki insana işaret ettiğini belirtir. Genelde yetersiz beslenme nedeniyle meydana gelen tıbbî bir olgu olarak kabul edilmesine rağmen, Muselmann’a dönüşmek, mahkûmun kendini çevresinden tamamen soyutlamasıyla ve her türlü iletişimden kaçınmasıyla beraber seyreden bir umutsuzluk durumu olarak tanımlanır.

Rus araştırmacı Dmitriy Golıno-Volfson (2008, s. 1), “Yaşayan Ölülerin Yüzyılı: Zombilerin Gözüyle 20. Yüzyıl. Zombinin Felsefesi, Etiği ve Biyopolitikası Üzerine” [Век живых мертвецов: XX столетие глазами зомби. О философии, этике и биополитике зомби] başlıklı incelemesinde, popüler kültürün önemli simgelerinden olan zombileri “gizemli yaşayan ölümler” olarak tanımlar. Yazar, kendine felsefeden antropolojiye, sosyal psikolojiden tıp etiğine dek çok çeşitli bir yelpazede yer edinen zombinin, 2000’li yıllardan itibaren akademik yayınlara da konu olduğuna ve bu camiada kapsamlı bir biçimde tartışılmaya başladığına dikkat çeker. Söz konusu yazıda, Muselmann ve zombi kavramları arasındaki örtüşmeye; her ikisinin de yaşamla ölüm arasındaki “gri bölgede” sıkışıp kalmaları bağlamında işaret edilir. Biyopolitik bir figür olarak okunan zombi, iktidarın yaşam üzerinde kurmak istediği hâkimiyet arzusuna karşı, kendisini var eden birincil nitelikleri aracılığıyla tehdit oluşturmaktadır: Bir zombi ne yaşayan bir varlıktır, ne de ölü bir varlık. Bu nedenledir ki “zombi, biyoiktidara karşı acımasızca bir meydan okumadır” (Golıno-Volfson, 2008, s. 8). Kamplarda Muselmann durumuna düşmüş mahkûmlar da, çağdaş karşılıkları olarak değerlendirilen zombiler gibi, kamp muhafızlarının iktidarını tehdit eden muğlak birer simge olarak rahatsız edici bulunurlar. Zira onların yaşama karşı duyarsızlaşan ve yaşamla ölümü eş zamanlı olarak temsil etmeye başlayan konumları, kamp iktidarının işleyişine zarar verir. “Muselmann’ın davranışının pekâlâ sessiz bir direniş biçimi olabileceğini düşünen kamp polisi Muselmann karşısında bir anda iktidarsızlaş[r]” (Agamben, 2013, s. 219). Yaşamın olmadığı yerde, yaşam üzerindeki iktidardan söz etmek olası değildir. Yaşam üzerindeki tehdit yoluyla sürekliliği sağlanan üstünlük ilişkileri de, yaşamsal belirtilerin zayıflamasıyla birlikte anlamını yitirir.

Türkiye’de de beden odaklı incelemelerin gündemine giren yaşayan ölü kavramı, siyaset felsefesi ve biyosiyasetin buluştuğu kavşakları aydınlatan ve soruşturan metinlerin ekseninde yer almış, araştırmalarını bu doğrultuda yürüten Kartal, 2019 yılında yayımlanan son kitabına *Yaşayan Ölümler. Sinema, Biyopolitika ve Felsefe* adını vermiştir. Kartal’a göre sanat yapıtlarında etkili bir korku ögesi olarak kendine yer bulan çağdaş zombi, diğer bir deyişle yaşayan ölü [walking dead], özünde politik ve toplumsal eleştiri gücüne sahip bir imgedir. Zira Muselmann ile popüler kültürün yaygın sembollerinden biri haline gelen zombi kavramlarının örtüşmesi, her ikisinin de yollarının “kurban vasfında” kesişmesinden ileri gelmektedir. Yaşam ile ölüm arasında salınan Muselmann ve zombi, aynı zamanda insanî olan ve olmayan arasındaki gri bölgede sıkışıp kalmışlardır; ceset imalathanesi olarak işletilen kamplar, yaşamı yitirmenin doğal yanını mahkûmların elinden almıştır.

Toplama kampları, topyekûn tahakkümün idman sahası olarak, birer yaşayan ölü fabrikası gibi faaliyet göstermişlerdir. İnsan yaşamını yaşayan ölü ya da canlı bir ceset haline getirmek onu yaşam ile ölüm arasında bir araf pozisyonuna sıkıştırmak değildir sadece. Ondan yaşamın da ölümün de insani anlamını koparmaktır aynı zamanda. (Kartal, 2019, s. 47)

Bu çalışma, Nazi kamplarının simgesel bir figürü olan Muselmann'ı, beden teorileri çerçevesinde ele alır. Ancak bunu hâlihazırda yapmış bulunan biyopolitika çalışmalarına bir katkı sunmak amacıyla, okura Muselmann'ın Sovyet kamplarındaki karşılığı dohodyaga'ya [доходяга] tanıtır. Bugüne dek savaş ve kamp mağdurlarının tanıklıklarına dayalı eleştirel metinlerde dohodyaga'ya ilişkin pek az söz söylenmiştir. Bu eksiklikte, temerküz kamplarının simgesel bir cezalandırma ve utanç uzamı olarak Auschwitz ile bağdaştırılmasının yanında, Sovyet totalitarizminin eleştirisine ve Sovyet kamplarının tarihsel varlığına mesafeli yaklaşmayı yeğleyen çalışmaların da payı olmalıdır.

Konuya ilişkin mütereddit yaklaşımlar ortaya konulmasında, totaliter Sovyet yaşamına ve kamplarına ilişkin kapsamlı ve tanınırlık kazanmış çalışmaların, Batılı tarihçilerin kaleminden çıkması etkili olmuştur.

Bunlar arasında Anne Applebaum'un *Gulag: Sovyet Kamplarının Tarihi* [Gulag: A History of the Soviet Camps], Robert Conquest'in *Kolima: Kutuplardaki Ölüm Kampları* [Kolyma: The Arctic Death Camps], Nicolas Werth'in *Yamyam Adası: Sibîrya Gulag Kamplarında Ölüm (İnsan Hakları ve İnsanlığa Karşı Suçlar)* [Cannibal Island: Death in a Siberian Gulag (Human Rights and Crimes against Humanity)], Orlando Figes'in *Karanlıkta Fısıldaşanlar: Stalin Rusya'sında Özel Yaşam* [The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia], Moshe Lewin'in *Sovyet Yüzyılı* [The Soviet Century], Geoffrey Hosking'in *Sovyetler Birliği'nin Uyanışı* [The Awakening of the Soviet Union], James Harris'in *Terörün Anatomisi: Stalin Döneminde Siyasal Şiddet* [The Anatomy of Terror: Political Violence under Stalin] gibi kitapları öne çıkmaktadır. N.V. Riasanovskiy ve G.V. Vernadskiy'nin Rus kökenli olmalarına; M. Lewin'in ise eski Doğu bloku ülkelerinden gelmesine karşın, söz konusu tarihçilerin pek çoğu Batı akademisinde ya da yayın dünyasında kendilerine yer edinmiş isimlerdir. V.N. Zemskov ve D.A. Volkogonov gibi Sovyet tarihçilerinin Gulag istatistiklerini doğru yansıtmadığı yönündeki itirazlar ise meselenin güncelliğini korumasını sağlamaktadır.²

Kampların varlığı, Sovyet arşivlerinin açılmasıyla daha geniş araştırmacı kitlelerinin erişebileceği dokümanlarla belgelenmiştir. Ancak kamp rutininin ve kamp jargonunda yer edinen kavramların izini sürebileceğimiz en kapsamlı kaynaklar, tanıklığa dayalı otobiyografik edebî metinler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çağdaş tarihçiler, Sovyet arşivlerinin açılmasından sonra eriştikleri dokümanların yanı sıra tanıklarla gerçekleştirdikleri mülakatları ve tanık yazarların hatıratlarını çalışmaları kapsamına almışlardır. Bu bağlamda çalışma, Nazi ve Sovyet toplama kamplarının simgesel figürü olarak “yaşayan ölüyü” yaratan koşulları, kamp nesri yazarlarının eserlerinden hareketle tartışmayı amaçlar.

² Son dönemde Stalinist “Büyük Temizlik” (1936-1938) yıllarına ait bilinmeyen toplu mezarları keşfederek aynı zamanda Sovyet kamplarına dönük tartışmaları da yeniden alevlendiren Rus tarihçi ve insan hakları aktivisti Yu. A. Dmitriyev, 2016 yılının Aralık ayında tutuklanmış, kendisine isnat edilen suçtan beraat etmiştir; akabinde araştırmacının akıl sağlığının yerinde olmadığı iddia edilmiştir. Sovyet totalitarizmi döneminde yaşanan insan hakları ihlallerinin anısını canlı tutmak amacıyla kurulan Memorial [Мемориал] adlı sivil toplum kuruluşunun ve Rus sanat camiasından muhalif isimlerin desteğini alan Dmitriyev, halen tutuklu bulunmaktadır. Mevcut Rus hükümetinin toplu mezarlar konusunun gündemde tutulmasından hoşnut olmaması nedeniyle Rus tarihçiyi susturmaya çalıştığı, muhalif basın-yayın organlarında dile getirilmekte ve sürecin kendisi, Büyük Temizlik yıllarındaki asılsız ihbarlara dayalı tutuklama mekanizmasına benzetilmektedir (Memorial, 2017; Sever.Realii, 2020).

2. Auschwitz'den Gulag'a Beden Arşivleri

Nazi ve Sovyet toplama, ıslah, zorunlu çalıştırma ve imha kamplarının kuruluş aşamaları, 1930'lu yıllara tekabül etmiştir. Sovyet kamplarının geçmişi 1920'lere dayanıyorsa da, sistem "halk düşmanları"nı sosyal hayattan tecrit etmeye ve onların bedensel emeğinden yararlanmaya dönük hedeflerin ekonomik kalkınma planlarıyla bütünleştirildiği teknik yetkinliğini, sonraki on yıllarda kazanmıştır. Almanya'da Nazi Partisi lideri Hitler'in iktidara geçmesinin ardından açılan ilk kamplarla beraber, dönemin öjenist söylemleri uyarınca sadece ırklarına göre değil, aynı zamanda cinsel yönelimlerine ya da psikiyatrik "bozukluklarına" göre ayrıştırılan kesimler, kamplara kapatılmıştır. Sovyet örneğinde ise sınıf çatışması ilkesi temel alınmış; ancak yurttaşlar anti-Sovyet ya da Troçkist faaliyet yürütmek, uyanıklık eksikliği göstermek, şüpheli burjuva geçmişe sahip olmak gibi muğlak fakat hepsi de "halk düşmanı" kavramı etrafında birleştirilen casusluk suçlamaları nedeniyle kendilerini kamplarda bulmuşlardır. Nazi ve Sovyet kamplarını kıyaslayan tarihçi Becker'e (2013, s. 273) göre bir insan Almanya'da "doğum şeklinden"; Rusya'da "tavrından" dolayı kamplara düşmektedir. Yahudi, Çingene, Ukraynalı, İnguş ya da Polonyalı olmak; öte yandan direnişçi, Troçkist ya da kulak (toprak sahibi zengin köylü ve çiftçi) olmak, sonu kampta biten ayrımlardır. Ayrıca cüceler, çok uzun boylular, sakatlar ve ikizler saf Alman ırkında biyolojik bozulmaya yol açacakları gerekçesiyle deneylerde "laboratuvar hayvanı" olarak kullanıldıktan sonra ölüme terk edilmişlerdir (Becker, 2013, s. 278). Her iki sistem de sınıflandırma, damgalama, arşivleme, numaralandırma pratiklerine dayanmasına karşın, ceset yakma fırınları ve gaz odalarıyla Alman kamp sistemi, tam anlamıyla bir Batı modernleşmesi örneğidir. Sovyet kampına getirilen yeni tip işkence yöntemleri ve araçları, Alman tecrübesinden esinlenilerek tasarlanmış ya da gerekli görüldüğü durumlarda "ithal" edilmiştir.³

Müphemlik, kendi yurttaşlarını faydalılar ve yararsızlar, vatanseverler ve hainler olarak sınıflandıran ve ikinci grupta yer alanları toplumun yararlı katmanlarından ayırıtıran modern devletin hoşnut olmadığı bir özelliktir. Ancak aynı modern devlet, cezalandırma kıstaslarında müphem ilkeler benimsemekten çekinmemiştir. Bu nedenle herhangi bir sözde gerçekçeyle ya da asılsız ihbarla tutuklanma korkusu, Sovyet yurttaşlarının tüm yaşamını kuşatmış, kendini sürgünde bulma endişesi toplumsal bir paranoya halini almıştır. Nazi Almanyası'nda toplama kamplarına gönderilme gerekçelerinin kapsamı geniş tutularak zihinsel anomaliden etnik azınlık olmaya dek her türlü kimlik farklılığı yeterli bir "suç" delili sayılmıştır. Sovyetlerde ise hem kapsam geniş tutulmuş hem de asgari tutuklu sayısını öngören "kota" sistemleri, gerçekte işlemedikleri suçları bile işkence neticesinde itiraf etmek durumunda bırakılan hayali suçlular türetmiştir.

Bir Auschwitz kurtulanı olan, İtalyan Yahudilerinden Primo Levi (1919-1987), *Boğulanlar Kurtulanlar ve Bunlar da mı İnsan?* adlı otobiyografik yapıtlarında, toplama kamplarındaki insanlık dışı dünyayı kaleme almıştır. Yazar, tecrit dünyası olarak adlandırdığı kampların başlıca üç hedefinden ilkinin, karşılıksız emekten istifade edilmesi ve mahkûmların köle gibi çalıştırılması⁴ olduğunu ifade eder. Öteki hedefler, siyasal karşıtların ve aşağı ırk denen ırkların yok edilmesi olmuştur. Ayrıca Levi (1996, s. 101) "Sovyet tecrit rejiminin Nazi tecrit rejiminden, temelde, bu üçüncü maddenin yer almaması ve ilkinin öncelik taşıması açılarından ayrıldığı"ni düşünmektedir.

³ "Gestapo'yu bilen Alman kadınlar, bizimkilerin fikirleri Nazilerden aldıklarını söylüyorlar –stilleri aynıymış. Yabancı eğitimin mucizesi, ne dersin?" (Ginzburg, 1996, s. 135). "Buranın en iyi teknolojiyle donatıldığına kuşku yoktu. Gestapo deneyimine sahip Klara, kullanılan araçların Hitler Almanyası'ndan ithal edilmiş olması gerektiği konusunda ısrarlıydı" (Ginzburg, 1996, s. 138).

⁴ Gulag sisteminde, kamp tüzüğü gereğince bütün kamp girişlerinin kapılarında şu slogan yer almaktadır: "Emek, SSCB'de Şeref, Şan, Cesaret ve Kahramanlık Meselesidir!" (Şalamov, 2019, s. 130). Nazi kamplarının kapılarında ise mahkûmları, "Çalışmak Özgürleştirir" sloganı karşılamaktadır (Levi, 2005, s. 8).

Levi, Nazi ve Sovyet kamplarındaki çalıştırılma ve imha edilme sistemini kıyaslayan bazı öznel saptamalarda bulunmaktadır. Ancak Levi, bu yorumların bir bölümünde, içinden geçtiği insanlık dışı sürecin etkisiyle tarafsız davranmamıştır. Sovyetler Birliği'nde ırkçılığın olmadığı, sadece resmi devlet söylemiyle uyuşan ancak kamp gerçeğini yansıtmayan bir görüştür. Bilhassa Stalin terörü yılları boyunca Rus olmayan azınlıklar şüpheli unsurlar arasında sayılmış ve ağır cezalara çarptırılmak üzere Sovyet kamplarına gönderilmişlerdir. Devlet tarafından etnik azınlık oldukları gerekçesiyle tasfiye edilerek özgür bir yaşam sürdürme hakları ellerinden alınan “Rus olmayan unsurların” trajedisi, bugün Türk dünyası araştırmalarında oldukça önemli bir yer tutmaktadır (Dilek, 2019, s. 27).

Levi, Gulag'ın Auschwitz'den önce kurulduğunu kabul ederek, kamp tecrübesini kavrayış biçimine yöneltilecek muhtemel eleştirilere bir pay bırakır; ancak “bu iki cehennem” aynı noktaya varmayı hedeflemediğinin de altını çizer. Yukarıda da vurguladığımız gibi tanıklığa dayalı anlatılarda karşımıza çıkan temel eğilimlerden biri, ister Auschwitz kurtulanı olsun, ister Gulag kurtulanı; müellifin içinden geçtiği koşulların, tecrit edildiği alan dışındaki bütün zorluklardan daha ağır ve çetin olduğu yönünde duygular beslemeye başlamasıdır. “Şu bir gerçek: Sovyetlerin aklanması olanaksızdır. Önce Kulaki katliamı, ardından halkın gerçek ya da öyle kabul edilen düşmanlarına karşı sayısız acımasız eylemler, tiksinti verici davalar çok ciddi olgular”dır (Levi, 1996, s. 176). Levi'ye göre tüm bunlara savaş koşullarının da eklenmesi, Sovyetler Birliği'ni dış dünyadan tecrit ederek yalnızlaştırmıştır ancak olan biten, bir devletin iç işleridir ve kimsenin Sovyet iktidarına müdahale etmesi mümkün değildir. Bu nedenle Levi, Gulag'ın bütün olumsuz yanlarını göz önünde bulundurmaya çalıştığı halde, Sovyet tecrübesinin daha ılımlı geçtiğine ilişkin silik bir ayırma kapı aralayarak sözlerini noktalamaktadır.

Gulag'da ölüm oranının korkunç derecede yüksek olduğu doğrudur, ancak deyim yerindeyse, bu ölümler sinik bir kayıtsızlıkla göz yumulmuş bir yan ürün değildi: Ne kadar barbarca da olsa, asal hedefin kendine özgü bir mantığı vardı, “toplumcu oluşum”u gerçekleştirmeye yönelik köleci bir ekonominin yeniden canlandırılması söz konusuydu. (Levi, 1996, s. 177)

Gulag kampları konusunda Levi'ye ilk itiraz, daha doğru bir deyişle yazarın iradesi dışında gelişen taraflı tutumuna ilişkin ilk dikkat, çağdaşlarından gelmiştir. Levi'nin Nazi kampları dışında kalan diğer tecrit mekânlarının daha ılımlı koşullara sahip olduğunu düşünmesi, İtalyan edebiyat eleştirmeni Cesare Cases tarafından şu sözlerle değerlendirilmiştir. “Levi bu ayırım üzerinde ısrar edecek, ölümün yalnızca bir ‘yan ürün’ olduğu Gulag kamplarını, ölümün endüstriyel sürecin başlıca hedefini oluşturduğu yok etme kamplarıyla eşit görmeyi yadsıyacaktı” (Levi, 1996, s. 179). Levi, Nazi kamplarının Sovyetlerdeki örneklerinden kıyaslanamaz ölçüde acımasız olduğunu dile getirirken; Gulag mahkûmları, bir insanın Yahudi olmadığı sürece Nazi kamplarından kurtulma ümidinin bulunduğu; oysa Sovyetlerde tutuklanma nedenlerinin oldukça belirsiz ve kapsayıcı olmasından ötürü tüm yurttaşların zan altında kaldığı düşüncesine kapılmışlardır.

Anlaşıyor ki tecrit yıllarına tanıklık eden her mahkûm, kendisine içine sürüklendiği cehennemden ötekilerden daha korkunç olduğunu düşündürecek denli insanlık dışı koşullara maruz bırakılmıştır. Bu nedenle Auschwitz kurbanları Gulag'ın, Stalin terörü yıllarında devamlı tutuklanma endişesiyle huzur bulamayan Sovyet vatandaşları da, sadece Yahudilere yöneltildiği sanısına kapıldıkları bir cadı avı sürecinin daha katlanılabilir olacağı yönünde oldukça karmaşık ve sağlıksız düşünceler geliştirmişlerdir. Tanık-mahkûmlar, tutuklanmanın ve kamp cezasına çarptırılmanın olmadığı bir dünyayı hayal etme cesaretinden yoksun bırakılmıştır; daha iyi bir yaşam özlemi, diğer coğrafyalardaki kampların koşullarıyla kıyaslanan aciz bir yaşam arayışına indirgenmiştir.

3. Çeviride Kaybolmayanlar: Muselmann-Dohodyaga

Ölü beden yığınlarının sergilenmesi antik bir temasıdır ve güçlü olanı genellikle tatmin eder. Ama Muselmann'ın görüntüsü insan gözünün kaldıramadığı yeni bir fenomendir kesinlikle.

Giorgio Agamben, *Auschwitz'den Artakalanlar: Tanık ve Arşiv*.

Bedenin, modern toplumu inşa eden tarihsel sürecin öznesi ve nesnesi olarak konumlandığını ifade eden Arpacı'ya (2016, s. 81) göre “bedeni modernleşmenin merkezine koyarak tartışmak, onu modern toplumu kuran pratiklerle birlikte düşünmeye yönelik ilişkisel bir yaklaşım geliştirmeyi gerektirmektedir”. Bu anlamda modernleşmenin tıbbî ve bilimsel söylemi resmi söylemle harmanlama, kalabalıkları terbiye etme, sınıflandırma, arşivleme, istatistikleştirme gibi faaliyetlerinin bir ürünü olan toplama kamplarında beden hedef alınması şaşırtıcı görünmemektedir. Rus araştırmacı Mohov (2015, s. 155), toplama kamplarının mikro dünyasında beden olgusunun oldukça önemli bir yere sahip olduğunu, bu nedenle eski kamp mahkûmlarının günlüklerinde beden ve bedene ilişkin sıfatların, bu anlatıların merkezinde konumlandıklarını ifade etmektedir. Kampta oldukça basitleştirilmiş bir toplumsal tabakalaşma sisteminin geçerli olduğuna ve bunun bedenselliğin ve fiziksel gücün etrafında örüldüğüne dikkat çeken Mohov, kamplarda güçlü olanın yaşam hakkı iddia ettiğini vurgular. Kamp koşullarında normal bir beden, yaşam yeteneğine sahip fonksiyonel bir beden olarak kabul gördüğünden, totaliter rasyonalitenin kamp mantığı, bedeni bir araca indirgemıştır. Normal-anormal ayrımında beden, artık estetik ilkelere dayalı biçimde kategorize edilmemekte; araç haline gelmiş beden işlevselliği, yaşam ve ölüm hakkının belirleyicisi olmaktadır. Kampların beden üzerinde bıraktığı izlerin, mahkûmları farklı yollara başvurarak mühürleme işlevi gördüğüne dikkat çeken Ginzburg (2000, s. 288), Auschwitz ve Dachau kamplarında hapsedilenlerin bileklerindeki damgadan; Kolima mahkûmlarının ise açlığın yol açtığı dövmeden tanındıklarını yazar. Açlık nedeniyle deride oluşan yaralar, zaman zaman yeniden açılıp beden üzerinde dövmeye benzeyen lekeler bırakmıştır. “Kamp böylece bedene birebir işlenmiş olu[r]” (Becker, 2013, s. 273).

İşlevselliğini yitirdiği için ölüm makinesi tarafından öğütülen bedenlere işaret etmek için başvurulan Muselmann kavramı, bir Auschwitz kurtulanı olan Primo Levi (2013, s. 108) tarafından “toplama kamplarında açlığın, hastalıkların, akıl kaybı ve fizik güçsüzlüğün son aşamasındaki belirtilerin görüldüğü, ölüm eşiğindeki tutsaklar için kullanılan isim” olarak tanımlanmaktadır. Muselmann'ın Sovyet kamplarındaki karşılığı olarak dohodyaga, Rusça biyopolitika araştırmalarında ve Agamben çevirilerinde karşımıza çıkmaktadır. Zira İtalyan siyaset felsefecisi Giorgio Agamben'in *Auschwitz'den Artakalanlar: Tanık ve Arşiv* (2004) adlı eserine atıf yapılan incelemelerde, Muselmann kavramının Rusçaya çevirisinde “muselmann-dohodyaga” [музельман-доходяга] terimine başvurulmaktadır. Yarkeyev (2016, s. 32), Muselmann-dohodyaga imgesini canlı ceset [живой труп] kavramıyla açıklamakta; bir “gidiciye” dönüşmenin; insanî niteliklerin kaybindan sonra sürdürülen yaşam biçimi oluşuna vurgu yapmaktadır. Bu dönüşüm, yaşamın ve ölümün birbirinden ayırt edilemediği “gri bölgede” vuku bulmaktadır. “Ve gri alana geçiş, artık geri döndürülemezcesine varoluş biçiminden bir kopuşu ve geride bırakılan dünyanın ilkelerinin hiçbir zaman yeniden geçerli olamayacağı duygusunu beraberinde getirmektedir” (Topuz, 2015, s. 45).

Muselmann-dohodyaga'nın gri bölgedeki konumu, “halk düşmanı” yaftasıyla maksatlı olarak sosyal yaşamın dışına itilen mahkûmların, kamp şartlarının da etkisiyle giderek insanî kimliklerinden sıyrılmaları yoluyla inşa edilir. Böylece kamuoyuna vatan hainlerinin öngörülen akıbeti olarak yansıtılan kamp cezası, yurttaşlık haklarının ve hukuk kurallarının totaliter devlet lehine hiçe sayıldığı; buna karşılık mahkûmiyete ve cinayetlere meşruiyet kazandırmak üzere derhâl yenilerinin tasarlandığı istisnai bir pratiğe dönüştürülür. “Homo sacer” (kutsal insan) Eski

Roma hukukunda yer alan ve “zamanın hukuk düzenine sadece dışlanma yoluyla (yani öldürülebildiği sıfatıyla)” dâhil edilen muğlak bir şahsiyet olarak tanımlanır (Agamben, 2013, s. 17). Kamplarda toplu olarak imha edilen mahkûmlar da homo sacer gibi çifte dışlanmaya maruz kalmışlar, özünde bir kurban etme pratiğinin nesnelere haline getirilmemişlerdir. Tam aksine dinî ya da hukukî bir boyut taşımayan, sadece “biyosiyaset boyutunda” gerçekleştirilen bir kıyım uğratılmışlardır. Homo sacer, kurban edilemeyen, daha açık bir ifadeyle, törenler eşliğinde kurban edilmeye değer bir vasfı bulunmadığı düşünülen; öte yandan öldürülebilene, herkes tarafından öldürülmesi caiz görülen bir figür olarak kabul edilmiştir. Çelişkili bir durum ortaya çıkarmakla birlikte, Homo sacer’i öldüren bir kişi cinayet işlemiş sayılmayacağı için, ona “kutsal demek âdettendir” (Agamben, 2013, s. 90). Homo sacer figürüne, kutsallıktan dışlanması yoluyla atfedilen özellikler, onun cezalandırılma kaygısı duyulmaksızın öldürülmesine zemin hazırladığı gibi, onu, yaşamını yitirmesinin ardından hatırlanmasına yer bırakmayacak biçimde değersizleştirir. Bu bağlamda kamp mahkûmlarının topluca öldürülmesi, her birinin “kutsal insan” vasfı dolayısıyla oldukça basit bir mekanizma içerisinde gerçekleşmiştir. Öte yandan ölümlerinin toplumsal hafızada yer edinmeye değer olmadığı düşüncesi, bugün kamp kurbanlarının hatıralarını canlı tutmak isteyen *Memorial* gibi sivil toplum kuruluşları ile onları “kurban” saymayan güdümlü tarih tezinin temsilcileri arasında yaşanan gerilimi gün yüzüne çıkarmaktadır.

Nazi kamplarının simgesel bir figürü olan Muselmann’a adını veren özellikler yakından incelendiğinde, ilk belirtinin fiziksel görünüm olduğu anlaşılmaktadır. Bir mahkûm, normal kilosunun üçte birini kaybettiğinde, açlığın bir hastalık halini aldığı ikinci aşamaya geçtiği kabul edilir. “Bakışlar bulanıklaşır, yüzde dikkatsiz, mekanik ve acıklı bir ifade olurdu. Gözlere sanki bir perde inerdi ve iyice yuvalarına kaçmış gibi görünürdü” (aktaran Agamben, 2004, s. 42). İnsanı özelliklerini giderek yitiren bu mahkûmun teni soluklaşır, grileşir, incilir ve kemikleri sayılmaya başlar. Bu görünümle beraber mahkûmun omurgasında meydana gelen eğilmeden ve güçsüzlükten kaynaklanan dik duramama hâli, Muselmann’a ismini vermiştir. “Uzaktan gören biri böylelerini namaz kılan Araplara benzetirdi. Yetersiz beslenmeden ölen insanlar için Auschwitz’de kullanılan Müslüman teriminin kökeninde de işte bu görüntü yatıyordu” (Agamben, 2004, s. 43). Terimin bir diğer açıklaması da, mahkûmun fiziksel özelliklerinin yanında onun psikolojik durumuna dikkat çekmektedir. Bu açıklamaya istinaden bir Muselmann, kampın acımasız şartlarına dahi tevekkül etmiş; bütün yaşamını, bedenini ve bilincini kaderinin ellerine bırakmış bir mahkûmdur.

Allah’ın iradesine kayıtsız şartsız boyun eğen kişi. Orta Çağ’dan itibaren Avrupa kültürüne giren ve İslam’a atfedilen kadercilikle ilgili efsanelerin kökeninde bu anlam yatar. [...] Müslüman’ın tevekkülü, Allah’ın iradesinin her an için, en küçük olayda bile geçerli olduğu inancına bağlıyken, Auschwitz’in Muselmann’ı bunun yerine her türlü irade ve bilincin toptan kaybıyla tanımlanabilir. Dolayısıyla, Kogon’un ifadesiyle kamplardaki gerçek anlamda hayatta kalma iradesini uzun zamandır kaybetmiş, diğerlerine göre daha geniş insan grubuna... Müslümanlar-kayıtsız şartsız kaderci insanlar- denirdi. (Agamben, 2004, s. 44)

Muselmann’ın anlamsal katmanları üzerine yukarıda belirtildiği şekilde iki kola ayrılan görüşler ileri sürülürken, Kamenskaya (2017, s. 103) ise, Polonyalı kamp kurtulanlarının kaleme aldığı Leh kamp nesrinde “muzulman” sözcüğüyle karşılanan terimin Rus insanının zihninde hiçbir şekilde açıklık, ıstırap veya hastalık ile ilişkili olmadığına dikkat çekmektedir. Kamenskaya’ya göre Rusça konuşan bir okur için Müslüman kelimesi sadece “sıcak, doğu, çöl, cami” gibi imgeleri çağrıştırmaktadır. Kamp söz varlığı [лагерная лексика] üzerine yapılan çalışmalar kamp jargonunu, mahkûmlar arasında kurulan özgün iletişim yollarını ve bunların tarihi-otobiyografik metinlere yansıma biçimlerini ele almaktadır ve kamp leksikasının en çok incelenen sözcüklerinden birinin, dohodyaga olduğunu ortaya koymaktadır. Rus gazeteci-yazar Vasiliy Grossman’ın (2016, s. 22) tanımladığı biçimiyle dohodyaga, ölüme yaklaşan bir kamp

mahkûmunun durumunu ifade eden Rusça sözcüktür. Kolduşko'ya (2017, s. 93) göre kamp, yaşam ve ölüm arasında- zamanın ve mekânın dışında varoluşsal bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamp yaşamının tipik fenomeni “dohodyagalar” [доходяги] olmuştur, bunlar aşırı derecede zayıflamış, ölüme yakınlaşmış, insanî görünümünü kaybetmiş kişilerdir. Muselmann terimini biyopolitika ekseninde ele aldığı bir yazısında Kobilin de (2011, s. 120), sözcüğün Rusça karşılıklarını “canlı ceset” [живой труп], “dohodyaga” [доходяга] ve “yürüyen ölü” [ходячий мертвец] kavramlarıyla ifade etmektedir.

Levi, Muselmann'ın, mahkûmun benimsediği kadercı yaklaşımdan ötürü ve namaz kılan bir insana benzemesi nedeniyle Müslüman olarak anıldığını belirttiğinden sonra, Muselmann ve dohodyaga kavramları arasındaki örtüşmeye de dikkat çekmektedir. Her iki kullanımda da bu duruma sürüklenen bir kamp mahkûmu “sona ulaşmış”, yarı ölü bir insana benzetilmektedir.

Geri döndürülemez biçimde tükenmiş, bir deri bir kemik kalmış, bir süre sonra ölecek olan tutukluyu gösteren Muselmann (Müslüman) terimi bütün Lagerlerde ortaktı. İkisi de pek inandırıcı olmayan iki açıklama önerilmiştir: Kadercilik ve sarığa benzetilebilecek olan kafadaki sargılar. Sözcüğü sözcüğüne “sona ulaşmış”, “bitmiş” anlamına gelen Rusça dohodjaga terimi sinsî ironisiyle tam olarak bu terime karşılık gelmektedir. (Levi, 1996, s. 82)

Rus gazeteci-yazar ve programcı İgor Pomerantsev'in, kamp nesri yazarı Varlam Şalamov'un çevirmenlerinden Ricardo San Vicente ile yaptığı 4 Haziran 2016 tarihli söyleşi “‘Dohodyaga’ sözcüğünü nasıl çevirmeli?” [Как перевести слово “доходяга”?] başlığıyla yayınlanmıştır. Vicente'ye göre yazar, sözcüğün ne anlama geldiğini kendisi açıklamaktadır. Bununla beraber İngilizcedeki “tedavi edilemez hasta” anlamına gelen “terminal” (“ölümcül hastalığın son aşamasına ait”, argoda bu aşamaya gelmiş olan kimse, “gidici”) sözcüğü örneğinde görüldüğü gibi, dohodyaga kavramının yakın bir karşılığına başvurulabilir, dipnotlar kullanılabilir ya da çevirmen kendi suni dilini türetir (Pomerantsev, 2016).

Dohodyaga kavramının Türkçeye çevirilerinde de Şalamov çevirmenlerinden Vicente'nin teklif ettiği yollara, hâlihazırda başvurulduğunu görmekteyiz. Rus edebiyatçıları arasında sözcüğü en sık kullanan yazarlardan biri olan Varlam Şalamov'un Gamze Öksüz tarafından Türkçeye kazandırılan *Kolima Öyküleri* [Колымские рассказы] adlı eserinde dohodyaga sözcüğünün, bağlama; anlatıcının kişilik özelliklerine, karakterin dil seviyesine, içinde bulunduğu ortama ve etkileşim içine girdiği öteki öykü kişileri ile paylaştığı atmosfere göre çevrildiği görülmektedir. Böylelikle dohodyaga kavramı gerek eşdeğerlik ilkesi, gerekse yazarın biçemi gözetilerek anlam kaybına uğratılmaksızın aktarılmıştır. Buradan itibaren başlayan değerlendirmelerin, özünde bir çeviri incelemesi olmayıp, kamp jargonunda yansımaları bulan Muselmann ve dohodyaga figürlerini, beden politikaları bağlamında ele alan karşılaştırmalı bir çözümlemeyi amaçlaması, çalışmanın sınırlılıklarını belirlemektedir.

Levi'ye (1996, s. 118) göre Muselmann “lagerin çoğunluğunu oluşturan kitle, lagerin zihni ölmekte ya da ölmüş olan tipik kişisi, tükenmiş insan”dır. Şalamov'un *Kumanya* adlı öyküsünde de, genç mahkûm Fedya'nın kampın acımasız koşullarında dohodyaga'ya dönüştüğünden [статья доходягой] (Şalamov, 2013a, s. 77) söz edilirken “tükenmek” fiilinin kullanımı yeğlenmiştir.

Altay bölgesinden bir delikanlı olan Fedya Şçapov herkesten önce **tükenmişti**,⁵ çünkü daha çocukluktan çıkmamış olan vücudu henüz güçlenmemişti. Bu nedenle Fedya diğerlerinden iki hafta kadar daha az tutunabildi, hemencecik güçten düştü. (Şalamov, 2019, s. 55)

Dohodyaga kavramını tükenmişlik olgusu etrafında ve savaş nesri örneğinde ele alan Revenko (2010, s. 113), fiziksel tükenmenin manevî tükenmeyi de beraberinde getirdiğine, bu insanların sadece bedensel olarak değil, ruhsal olarak da “gidiciye” dönüştüklerine dikkat çekmiş-

⁵ Buradan itibaren Rusça özgün metindeki “dohodyaga” kavramının Türkçe karşılığı olarak kullanılmasında karar kılınan sözcükler ve sözcük grupları, ilgili pasajlarda vurgulu olarak belirtilmiştir.

tir. Bu bağlamda, metinde kullanılmasında karar kılınan “tükenmek” filli, hem Nazi hem de Sovyet kamplarının ortak bir mefhumuyla uyum göstermektedir. *Havari Pavlus* adlı öyküde, bir dohodyaga’ya dönüşerek yaşamın son aşamasında bulunmanın, gidici durumuna gelmenin [побывать в доходягах] (Şalamov, 2013a, s. 89) mahkûmun bedeni ve zihni üzerinde bıraktığı fiziksel ve psikolojik yıkım söz konusu edilmiş ve “ölümün eşğine gelmek” deyimine başvurulmuştur.

Frizorger de benim gibi taygada bulunmuş, **ölümün eşğine gelmiş**, bir madenden yarı delirmiş vaziyette transit hapisanesine nakledilmişti. Kömür arama bölgesine bizi sakat ya da bakıma muhtaçlar statüsünde yollamışlardı. (Şalamov, 2019, s. 72)

Ginzburg’un (2000, s.146) anılarında “gidici hastaların” başlarında muhafız olmadan çalıştırıldıkları nakledilir. “Nereye kaçabilirlerdi ki? [...] neredeyse öbür dünyadan yaratıkların şu kar fırtınasında kaçacaklarını düşünmek hiç de akıl kârı değildi.” Ginzburg gibi, gidici mahkûmların muhafızlar nezdinde tehlike unsuru olmaktan çoktan çıktıklarına işaret eden Şalamov’un *Avukatların Kumpası* adlı öyküsünden seçilen pasajda, anlatıcının içinde bulunduğu sağlıklı durumu ve görünümü muhafızların gözünden değerlendirmeye başladığını; dolayısıyla dohodyaga [доходяга] (Şalamov, 2013a, s. 196) sözcüğünü karşılamak için “bir ayağı çukurda olmak” deyimine başvurulduğunu görmekteyiz.

Muhafızlar kaçmam konusunda pek endişelenmiyorlardı çünkü bunun için çok güçsüz olduğum her halimden belliydi. Benim gibi **bir ayağı çukurda** olan birinin eksi elli derecelik ayazda kaçacak hali olmadığını herkes açıkça görebiliyordu. (Şalamov, 2019, s. 231)

Aynı öyküde yazar, “Kolima’nın tüm dohodyagalrı gibi” [как все колымские доходяги] (Şalamov, 2013a, s. 197) benzetmesine yer verir. Bu benzetmeyi anlamlandırabilmek ve bu örnekte dohodyaga sözcüğünün neden “cehennem” kavramıyla ilişkilendirildiğini saptamak amacıyla, Kolima madenlerinin mahkûmların dünyasında neler ifade ettiğini göz önünde bulundurmak gereklidir. Eserin çevirmeni Öksüz’ün (2018, s. 88) de belirttiği gibi Kolima, “Sibirya’nın en kötü iklimine ve ayrıca en soğuk havasına sahip olan” bölgedir. Sibirya’nın uçsuz bucaksız açık alanları, taygaları ve düzlükleri, coğrafi bakımdan geniş uzamlar olmalarına karşın mahkûmların “içine sığamadıkları, içinden sıyrılıp çıkamadıkları, çaresizliklerinin üstesinden gelemedikleri dar, karanlık ve karmaşık bir labirenttir” (Öksüz, 2018, s. 90). Bu nedenle Kolima madenlerine ilişkin ek bilgi, cehennem imgesiyle yoğrularak metne yansıtılmış; birer dohodyaga’ya dönüşen öykü kişilerinin fiziksel durumu, Kolima’dan geçmenin beklenen bir sonucu olarak aktarılmıştır.

Bütün Kolima cehenneminden geçenler gibi bu üç kişinin de yaşı belirsizdi. Şişmiş ve benzi atmış derilerinden, şiş yüzlerinden açık ve iskorbüt okunuyordu. Suratları don lekeleriyle doluydu”

“Sizi nereye götürüyorlar?”

“Magadan’a. Kurşuna dizmeye. Bizler mahkûmuz.” (Şalamov, 2019, s. 232-233)

Gürsoy’a (2018, s. 410) göre kampın cehenneme benzetilmesinin tek nedeni, uzamın korkutuculuğu ve yaşamaya elverişsiz olması değildir. “Bu benzetmenin diğer bir nedeni ise kampta yaşayan mahkûmların cehennemdeki ölüleri hatırlatmalarıdır. Özellikle Şalamov’un öykülerinde cehennem sakinlerine sıklıkla rastlanmaktadır” ve “gidici” olarak tanımlanan dohodyagalr da, cehennem sakinlerini tanımlamak için kullanılan sözcükler arasında yer almaktadır. Öykünün devamında anlatıcı, kamyondan inmeye çalışan bir mahkûma yardım etmek amacıyla elini uzatır ve onun dermanı kalmamış “güçsüz bir dohodyaga” [бессильный доходяга] (Şalamov, 2013a, s. 198) olduğunu anlar. Bu pasaj, dohodyaga’nın ölüme ne denli yakın bir mahkûm olduğunun, daha sağlıklı bir mahkûm tarafından dokunma yoluyla hissedildiğine, öte yandan “gidici” adamın görsel açıdan nasıl algılandığına ilişkin duyusal nüanslar içerimleyecek biçimde çevrilmiştir.

Elimi uzattım. Aniden bu **bitkin paçavranın** aşırı hafifliğini, ölüm hafifliğini hissettim. Geri adım attım. Adam, kamyonun kasasına tutunarak zar zor birkaç adım attı. (Şalamov, 2019, s. 234)

Lend-Lease ile Gelenler adlı öyküde “dohodyaga kalabalığı, bir yığın dohodyaga” [толпа доходяг] (Şalamov, 2013a, s. 395) anlamlarında kullanılan tamlama, öykünün ekseninde yer alan açlık motifi gözetilerek aktarılmıştır. Böylelikle öykünün bu sahnesinde yiyecek hiçbir şey bulamadıkları için makine yağına saldıran ve yağa buladıkları parmaklarını iştahla yalayan mahkûm yığınlarının, kamp sistemi tarafından açlığa terk edildikleri ve birer yaşayan ölüye dönüşürdükleri vurgulanmıştır.

Gres yağı ile dolu fiçi, **açlıktan ölen grup** tarafından derhal saldırıya uğramış, fiçimin dibi hemen oracıkta taşla delinmişti. [...] Ardından yetkililer, **açlıktan perişan haldeki grubu** silah zoruyla gres yağı fiçisinden uzaklaştırdı. (Şalamov, 2019, s. 358)

Ginzburg (2000, s. 176), kamp mahkûmlarının bir lokma ekmekle kurdukları ilişkiye dair benzer anılar aktarmaktadır. “Her türlü fikrin yalnızca ekmekle çürütüldüğü bir dünyayla sarılıydık... Burada canlılar, yarı ölüler, hatta ölülerden farksız olanlar, ekmekle yaşıyorlardı, yalnızca ekmekle, ekmek tayını tanrıçasıyla.” Açlıktan ölmek üzere olan bir tutuklu şayet ekmeğini uyumadan evvel yemezse, zihni gece boyunca karnını doyurmanın hayaliyle işkence çekecektir; ama dayanamayıp o bir lokmayı yerse, sabah olduğunda açlıktan kıvranarak ağır işlere koşulmayı göze alması gerekecektir. “O ekmek uyumanızı engeller ve saman yastıkta onu düşünüp durmaktan işkence çekeriniz” (Ginzburg, 2000, s. 64). Varlam Şalamov’un *Yüzbaşı Tolly’nin Aşk* adlı öyküsünde de son gücünü bir lokma ekmeğin peşinde harcayan dohodyaga [доходяг] (Şalamov, 2013a, s.478) en az muhafızlar kadar acımasız bir kimliğe bürünen sağlıklı kamp sakinlerinin oyuncağına dönüşmüştür. Bu pasajda aç bırakılmak ve bir gidiciye dönüşmek arasındaki yakın bağlar, her iki eylemin “açlıktan ölmek üzere olmak” deyiminde bütünleştirilmesi yoluyla aktarılmıştır.

Burada herkes eşit derecede açlık çekmezdi. [...] kamp yemekhanesinde o korkunç “canlı yem” oyunları başlardı. Boş bir masaya bir parça ekmek konur, bir köşeye gizlenip, **açlıktan ölmek üzere olan** ve bu ekmek parçasından büyülenip onu kapmak üzere masaya yaklaşan kurbanın ekmeğe dokunması beklenirdi. Tam o sırada karanlık pusuda bekleyenler ortaya çıkar ve canlı cenazeyi öldürseye dövmek üzere saldırlırlardı. (Şalamov, 2019, s. 310)

Grişka Logun’un Termometresi adlı öyküde Polyanskiy adlı karakter, evden sık sık gönderilen parayı hiçbir koşulda arkadaşlarıyla paylaşmayan ve dayak yiyen tutuklulara kibirle yaklaşan, üstelik bu konuda kendisiyle hemfikir olmayan anlatıcıya öfkelenen bencil bir mahkûm olarak tasvir edilmektedir. Polyanskiy’nin yaklaşık bir sene sonra geldiği nokta, Levi’nin (2013, s. 110) “bunlar kampta ya kendi beceriksizlikleri [...] ya da herhangi bir sıradan olay sonunda çöküyor, daha henüz kampa alışmadan; zamanla ayak uyduramaz hale giriyor [...] emirler ve yasaklar keşmekeşinin cehenneminde biraz ayakta kalmayı becerebiliyorlar” sözleriyle betimlediği Muselmann’lardan farklı olmamıştır.

Ancak aradan bir yıl geçmeden kendisiyle tekrar karşılaştığımda artık **bitik vaziyette**, fitil olmuş, izmarit toplayan, bir tas çorba için geceleri adı suçlu kodamanlarından birinin topuklarını kaşıyan biri vardı karşımda. (Şalamov, 2019, s. 281)

Ölenlerin Ardından adlı öyküde dohodyaga [доходяг] (Şalamov, 2013a, s.419) sözcüğünün karşılığı olarak “gidici” sözcüğünde karar kılınmıştır; ayrıca terimin ifade ettiği sınır-durum, Gulag madenlerinin cürufuna dönüştürülen mahkûmların konumuyla bizzat yazar tarafından pekiştirilmiştir. Sovyet iktisadi kalkınmasının en önemli bileşenlerinden zorunlu çalışma kamplarında mahkûmun bedeni, ekonomik çarkın bir yan ürününden ya da posasından başka bir şey değildir.

Ama ben Romanov’la karşılaştığım dönemde herkes deli gibi sedir iğnesi topluyordu. Bunları toplayanlar “**gidici**” mahkûmlardı, yani maden ocağının artıkları, altın kuyularının yan ürünleri, yarı sakat ve müzmin aç insanlardı. Açlık, uykusuzluk, dayak ve hem ağır hem de uzun çalışma mesaisiyle bir altın madeni, sağlıklı bir insanı üç hafta içinde çürüğe çıkarıyordu (Şalamov, 2019, s. 389).

Yazara göre “beşerî kültür ve medeniyet olgularının kırılğanlığı” ağır çalışma, soğuk, açlık ve dayak neticesinde sağlıklı bir insanı üç hafta içinde vahşi bir hayvana çeviren kamp koşulları aracılığıyla ortaya çıkmaktadır (Şalamov, 2013b, s. 625) ve söz konusu kırılğanlık, Şalamov edebiyatının sıklıkla tartışılan temaları arasında yer almaktadır. Yazarın aynı meseleyi mercek altına aldığı *Tatar Molla ve Açık Hava* adlı öyküsünde dohodyagaya dönüşmenin [превратиться в доходягу] (Şalamov, 2013a, s. 125) karşılığı olarak “bitik birine dönüşmek” fiilinin kullanımında karar kılınmıştır.

Kamp kariyerine kışın açık havada bir altın madeninde başlayan sağlıklı ve genç bir insanın **bitik** birine dönüşmesi için hiç dinlenmeden, günde on altı saat çalışarak, sürekli aç kalarak, yırtık giysiler içinde, delik branda bezinden yapılmış çadırlarda, eksi altmış derecelik ayazlarda geceleyerek muhafızların, adı suçluların ve de nöbetçilerin tekmeleri altında en az yirmi ila otuz gün geçirmesi yeterlidir. (Şalamov, 2019, s. 126)

Odintsova (2009, s. 158), Şalamov nesrinde mahkûmların, aşırı çalışma ve yetersiz beslenme nedeniyle büründükleri görünüme atfen “dohodyaga, ceset, iskelet” gibi onur kırıcı, küçük düşürücü sözcüklerle adlandırıldıklarına işaret etmekte ve *Kolima Öyküleri*’nin insanın eylemlerle olduğu kadar sözcüklerle de aşağılanmasına ilişkin bir tür ansiklopedi niteliği taşıdığını vurgulamaktadır. Yazarın dohodyaga sözcüğünü yinelediği öykülerinden bir diğeri olan *Tifüs Karantinası*’ndan seçilen pasajda, dohodyaga [доходяга] sözcüğü üç kez kullanılmış (Şalamov, 2013a, s. 215); sözcük ilk kullanımında “gidici”; ikincisinde tekrara düşmemek adına şahıs zamirine başvuruyla “o”; üçüncüsünde ise “gidici adam” ifadeleriyle karşılanmıştır.

İş arkadaşı, yerel hapishaneden daha yeni çıkmış, yıpranmaktan yaşı tahmin edilemeyen, **gidici**, bitkin düşmüş bir fitil idi. Bu, **onun** ilk işiydi. [...] **Gidici adam**, kendisinin bir nöropatoloji profesörü olduğunu anlattı. (Şalamov, 2019, s. 259)

Eserin çevirmeni Öksüz’ün (2018, s. 92), Şalamov nesri üzerine kaleme aldığı “Şalamov’un Kolima Öyküleri’nde Ölüm Kenti Magadan” başlıklı incelemesinde, “canlı cenaze” mecazını, dohodyaga kavramına işaret edecek şekilde kullandığını görmekteyiz: “Tayga dehşet içinde yaşayan **canlı cenazelerin** yaşam daha doğrusu ölüm alanına dönüşmüştür artık”.

Görüldüğü gibi dohodyaga kavramı yerine göre “yaşayan ölü, canlı cenaze, gidici, bir ayağı çukurda, tükenmiş, bitik, paçavra” ifadelerine karşılık gelmiş; sözcüğün karşılığı tayin edilirken konuşmacının dil seviyesine ve içinde bulunduğu koşullara göre değişkenlik gösteren seçimlerde bulunulmuştur. Ayrıca Gulag sisteminin en ağır koşullarına sahip kamplarından biri olan Kolima’da tutuklu bulunan dohodyaga’ları ifade etmek için “Kolima cehenneminden geçenler” nitelemesine başvurulmuştur. Böylelikle Kolima kampının mahkûmlar için cehennem benzeri bir uzamı ifade ettiği ve buraya düşen bir mahkûmun er geç dohodyaga’ya, diğer bir deyişle “yaşayan ölüye” dönüşmesinin şaşırtıcı olmadığı bilgisi de metne yedirilerek okura aktarılmıştır.

“Gidici” imgesi sadece yetişkin mahkûmlarla bağdaştırılsa da Ginzburg, tahtadan yapılmış kuklalara benzettiği, çoğu belleğini tamamen kaybetmiş olan dohodyagalar arasında bebek mahkûmların da bulunduğunu aktarmaktadır. Kampta, derisi iskeletine yapışmış, kemikleri tek tek sayılabilen, ölümün kıyısındaki bebekler çok yaşlı bir insanın yüzünü taşırlar. Kamp, vitamin eksikliğinden kaynaklanan ishal neticesinde iskelet haline gelmiş vücutlarla doludur. Yazar, “uygarlıktan bütünüyle ayrıldığı” hissine kapılmasına neden olan uçsuz bucaksız ve karlarla kaplı bir ormanda, dohodyagalarla ilk kez karşılaştığında, başına geleceklerin habercisi olan bu yarı canlı, cinsiyetsiz, “tuhaf türün” oluşturduğu kalabalıktan ürkmüştür.

Paçavralarla örtülmüş bu yaratıklar gerçekten de cinsiyetsizdiler. [...] Zaten mesleklerimizi, parti tütülerimizi, vatandaşlık haklarımızı ve ailelerimizi kaybetmiştik, şimdi de cinsiyetlerimizi mi kaybedecektik? Yarından itibaren biz de, şimdi karların arasından bize doğru ilerleyen bu gerçekdışı tuhaf türün üyelerinden biri olacaktık. (Ginzburg, 1996, s. 331)

Şalamov ve Ginzburg öykülerinin yanı sıra dohodyaga kavramı, kamp jargonunun sık tekrarlanan sözcüklerinden biri olarak Sovyet dönemi Rus edebiyatının tanıklık türündeki metinlerinde de geniş yer bulmuştur. Kuramsal çalışmalarda Rusçaya “muselmann-dohodyaga” şeklinde çevrilen Muselmann’ın Rus dilindeki tam karşılığını, dohodyaga sözcüğünde bulunduğunu ifade eden ve kampa özgü terimlerin Soljenitsın’ın Sovyet çalışma kamplarını işlediği eserlerindeki dile paralellik gösterdiğini belirten Levi’ye (1996, s. 82) göre, “Soljenitsın’ın aktardığı terimlerin her birinin Lager jargonunda kesin karşılığı bulun[r]”. Bu nedenle Levi, Soljenitsın’ın *Gulag Takımadaları* adlı eserinin Almanca çevirisinin pek fazla güçlüğü yol açmamış olduğunu düşünmektedir.

Dohodyaga kavramı, Aleksandr Soljenitsın’ın *Gulag Takımadaları* [Архипелаг ГУЛар], *İvan Denisoviç’in Bir Günü* [Один день Ивана Денисовича], *İlk Çemberde* [В круге первом] adlı eserleri ile oyun ve senaryolarının önemli bir bölümünde tekrar edilmiştir. Yazar, besin yetersizliği ve hastalık nedeniyle öteki mahkûm arkadaşlarından ayrılan “gidicilerin”, ölüme yakınlıkları bakımından ise kendi aralarında sınıflandıklarına dikkat çekmekte ve yürüme yetisini kaybetmiş olanların, hâlâ ayakta durabilenler tarafından çalışma alanlarına taşındıklarından söz etmektedir. Kampta bahar aylarına kadar gömülmeyen cesetler, gücünü yeniden kazanmayı başaran dohodyagalar tarafından defnedilmektedir (Soljenitsın, 2006, ss. 98-100).

Sürgünde yaşamını yitiren Rus şair Osip Mandelştam’ın eşi Nadejda Ya. Mandelştam’ın Stalin devrine tanıklık eden *Anılar*’ında [Воспоминания] da dohodyaga kavramına yer verilmektedir. “Dilimizde yeni bir sözcük olan dohodyaga’nın ortaya çıkmasına şaşmamalı” der Mandelştam. Zira açlıktan ölen köylülerin durumu, “ölümün eşiğinde” manasına gelen bu kavramı tam anlamıyla karşılamasa da, 1920’li yılların sonunda sürgüne gönderilen kardeşlerinin durumu, dohodyaga kategorisine tamı tamına uymaktadır (Mandelştam, 2006, s. 227).

Rus kamp nesri yazarı Yevgeniya Ginzburg’un (2008) *Sarp Güzergâh* [Крутой маршрут] adlı eserinde dohodyaga sözcüğünün, kırk beş kez yinelendiğini görmekteyiz. Ginzburg’un anılarında gidiciler, ağır çalışma koşulları, soğuk, açlık, dayak ve her türlü insanlık dışı muamelenin ardından nihayet yaşamlarını yitirdiklerinde bile huzur bulamazlar. Fazladan birkaç lokma tayın için adeta bir kukla gibi yeniden canlandırılırlar. Son demlerini dohodyaga olarak sürdüren mahkûmlar, bedensel çürüme aşamasına geçmeden evvel hâlâ birer yaşayan ölü gibi gösterilirler, böylelikle henüz son nefeslerini vermeyen mahkûm arkadaşlarına karşı “son vazifelerini” yerine getirmeleri sağlanır. Mahkûmlar, merhumun ekmek tayınının koşullarına gelmeye devam etmesi için onu dohodyaga gibi gösterirler. “Bazen cesedi yoklamaya da çıkarıyor, onu sıraya koyuyor, omuzlarından destekleyip aralarında sıkıştırarak ayakta durmasını sağlıyor ve yoklamada onun yerine cevap veriyorlardı” (Ginzburg, 2000, s. 150). Bir dohodyaga, bir gidici, kalbi durmadan önce yaşayan bir ölüye dönüşmüş; fiziksel ölümünün ardından ise yarı ölü bir mahkûm gibi görünmeyi sürdürmesi gerekmiştir; ancak bu sınır figür, maruz kaldığı bütün insanlık dışı muamelelerde arafta bırakılmıştır.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Nazi ve Sovyet kamplarında geliştirilen ortak dilin simgesel figürleri olarak Muselmann ve dohodyaga, modernleşmenin temel ilkelerinin radikal politikalarla bütünleştirildiği ve bedenin sırasıyla hedef, köle, nesne ve atık haline getirildiği süreçlere tanıklık etmişlerdir. Tanıklık yetilerini kaybederek ölümün kıyasına geldiklerinde ise hikâyeleri kamp kurtulanları tarafından emanet alınmıştır. Modern devlet politikalarının radikal bir kimlik kazanmasında etkili olan söylemler Almanya’da ırk arıtımına, Sovyetler Birliği’nde ise sınıfsal karşıtların tasfiyesine dayandırılmıştır. Ancak her iki örnekte de beden, yürütülen politikaların hedef tahtasında yer almış ve utanç verici uygulamaların kayıt altına alındığı bellek alanına dönüştürülmüştür. Primo Levi

(2013, s. 111), *Bunlar da mı İnsan?* adını taşıyan otobiyografik eserinde belleğinden silinmeyen Muselmann bedenlerinden, tanıklık ettiği çağın kısa özetini sunan birer simge olarak söz etmektedir. “Şu anda belleğime doluyorlar yüzlerini görmesem de; yaşadığımız çağı, tüm acılarıyla tek bir resimde canlandırarak olsam bu tanıdığım tabloyu ele alırdım: Baş eğilmiş, omuzlan çökmüş kederli bir adam, gözlerinde, yüzünde düşüncenin izi bile yok.”

Levi'nin tarif ettiği Muselmann figürünün eş anlamlıları olarak “mumya adam, yaşayan ölü, kıt akıllı amaçsız yaratık, sınır figür, bitki insan, konuşamayan insan, ayaklı ceset” (Agamben, 2004) gibi kavramlar kullanılmakta; Rusçaya çevirisinde ise “muselmann-dohodyaga” [музельман-доходяга] terimine başvurulmaktadır. Dohodyaga sözcüğünün sık kullanıldığı eserlerin Türkçeye çevirilerinde bağlama göre “yaşayan ölü, canlı cenaze, gidici, bir ayağı çukurda, tükenmiş, bitik, paçavra” (Şalamov, 2019) ifadelerinde karar kılınmıştır. Sözcüğün karşılığı tayin edilirken anlatıcının kişilik özelliklerine, karakterin dil seviyesine, içinde bulunduğu ortama ve etkileşim içine girdiği öteki öykü kişileri ile paylaştığı atmosfere göre değişkenlik gösteren seçimlerde bulunulmuştur. Böylelikle dohodyaga kavramı gerek eşdeğerlik ilkesi, gerekse sözcüğü kullanan yazarın biçemi gözetilerek, anlam kaybına uğratılmaksızın çevrilmiştir.

Tanıklık edebiyatı olarak adlandırılan külliyyat, yaşayan ölü haline getirilen kamp mahkûmlarını tanımlamak için kullanılan jargon bakımından ortak bir dile sahiptir. Ancak insanlık onuruna yakışmayan totaliter pratiklere tanıklık eden yazarların, geçmişe ve onun inşasında rol alan aktörlere yönelik tutumları hayli çeşitlidir. Bürokrasinin cinayet suçunu dahi devlet mekanizmasının doğal bir parçasına indirgeme kabiliyetine dönük eleştiri, kamp nesrinde öne çıkmakta, ölümün mekanizasyonu –hem maneviyatın yitimini hem de ölümün seri üretimini karşılayacak şekilde- modernleşme projesinin çöküşü olarak yorumlanmaktadır. Nazi ve Sovyet toplama kamplarının tarihi, ardında karmaşık, düşündürücü ve üzerine daha milyonlarca fikrin yürütüleceği ve bunların dönüp dolaşip aynı retorik soruda; Levi'nin anılarına da adını veren “Bunlar da mı insan?” sorusunda buluşacağı karanlık bir miras bırakmıştır.

Kaynakça

- Agamben, G. (2004). *Auschwitz'den Artakalanlar: Tanık ve Arşiv*. (Çev. A.İ. Başgül). Ankara: Bağımsız Kitaplar.
- Agamben, G. (2013). *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*. (Çev. İ. Türkmen). İstanbul: Ayrıntı.
- Arpacı, M. (2016). “Foucault, Biyopolitika ve Biyotarih: Tarihsel Çalışma Alanları Olarak Tıp, Beden ve Nüfus”. *Vira Verita*, 1 (3), 80-97.
- Becker, A. (2013). “Soykırım: Beden ve Kamplar”. (Çev. S. Özen). A. Corbin, J. Courtine & G. Vigarello (Ed.), *Bedenin Tarihi 3. Bakıştaki Değişim: 20. Yüzyıl*. (s. 265-280). İstanbul: Yapı Kredi.
- Dilek, İ. (2019). “Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 48, 27-82.
- Ginzburg, E. (1996). *Anafora Doğru*. (Çev. G. Zileli). İstanbul: Pencere.
- Ginzburg, E. (2000). *Anaforun İçinde*. (Çev. G. Zileli). İstanbul: Pencere.
- Ginzburg, Ye. S. (2008). *Krutoy marşrut. Hronika vremyon kul'ta ličnostı*. Moskva: AST.
- Golnko-Volfson, D. (2008). “Vek jivih mertvetsov: XX stoletıye glazami zombi. O filosofii, etike i biopolitike zombi”. *Neprikosnovenny zapas*, 6 (62), 1-11.
- Grossman V.S. (2016). *Jizn' i sud'ba*. Har'kov & Belgorod: «Klub Semeynogo Dosuga».
- Gürsoy, Y. (2018). *Sovyet Dönemi Rus Edebiyatı (1953-1991)*. Ankara: Iksad.
- Kamenskaya, A.Y. (2017). “Leksişeskiye reprezentatsii osnovnih hudojestvennih kontseptov russkoy i pol'skoy lagemoy literaturı”. *Vestnik Tverskogo gosudarstvennoyo universiteta*, 2, 102-107.
- Kartal, O. (2019). *Yaşayan Ölüler. Sinema, Biyopolitika ve Felsefe*. İstanbul: İthaki.
- Kobilin, I.I. (2011). “Vozvişenny ob'yekt biopolitiki (Dj. Agamben o probleme svidetel'stva)”. *Vestnik Nijegorodskogo universiteta im. N.I.Lobaçevskogo*, 3 (23), 118-123.

- Kolduşko, A.A. (2017). "Usloviya suşcestvovaniya v zaklyuçenii v period stalinskih repressiy v kontekste izuçeniya sotsiokul'turnoy travmi". *Manuskript*, 10-1 (84), 92-94.
- Levi, P. (1996). *Boğulanlar Kurtulanlar*. (Çev. K. Atakay). İstanbul: Can.
- Levi, P. (2005). *The Black Hole of Auschwitz*. (Trans. S. Wood). Cambridge: Polity Press.
- Levi, P. (2013). *Bunlar da mı İnsan?* (Çev. Z. Selimoğlu). İstanbul: Can.
- Mandel'stam, N.Ya. (2006). *Vospominaniya*. Moskva: Vagrius.
- Memorial (2017). "Spravka o dele Yuriya Dmitriyeva" <https://www.memo.ru/ru-ru/biblioteka/spravka-o-dele-yuriya-dmitrieva/> (Erişim: 05.04.2020).
- Mohov, S. (2015). "«Vot i yeşço odin bezumyanny leg v merzlyuy zemlyu»: pohoronı i telesnost' v GULAGe". *Arheologiya russkoy smerti*, (1), 148-166.
- Odintsova, M. P. (2009). "Obraz çeloveka unijennogo v russkoy lingvokul'ture (na materiale «Kolimskih rasskazov» Varlama Şalamova)". *Vestnik Omskogo universiteta*, (3), 157-159.
- Öksüz, G. (2018). "Şalamov'un Kolıma Öyküleri'nde Ölüm Kenti Magadan". A. Kaşoğlu (Ed.), *Rus Edebiyatında Kent/Kasaba İmgesi*. (s. 82-102). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Pomerantsev, İ. Ya. (2016). "Kak perevesti slovo 'dohodyaga'?" <https://www.svoboda.org/a/27772675.html> (Erişim: 04.03.2020).
- Revenko, I.V. (2010). "Intensivı kak sredstvo eksplikatsii mnogoslownosti kontseptı v voyennoy proze V.P. Astaf'yeva". *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta*, (2), 111-114.
- Sever.Realii (2020). "Vse, çto dozvoleno tsenzuroyu" <https://www.severreal.org/a/30400677.html> (Erişim: 05.04.2020).
- Skitolsky, L. (2012). "Tracing Theory on the Body of the 'Walking Dead': Der Muselmann and the Course of Holocaust Studies". *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 30 (2), 74-90.
- Soljenitsın, A.İ. (2006). *Arhipelag GULAG (1918-1956). Opit hudojestvennogo issledovaniya (III-IV)*. Yekaterinburg: Izdatel'stvo U-Faktoriya.
- Şalamov, V. (2019). *Kolıma Öyküleri*. (Çev. G. Öksüz). İstanbul: Jaguar Kitap.
- Şalamov, V.T. (2013a). *Kolimskiye rasskazi. Sobraniye soçineniy: T.1*. (Sost. İ.P. Sirotinskaya). Moskva: Knijnyy Klub Knigovek.
- Şalamov, V.T. (2013b). "Çto ya videl i ponyal v lagere". *Sobraniye soçineniy. T. 4*. (Sost. İ.P. Sirotinskaya). (s. 625-627). Moskva: Knijnyy Klub Knigovek.
- Topuz, M. (2015). "Gri Bölgede İki Yitik Özne: Muselmann ve Sonderkommando". *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (25), 43-58.
- Yarkeyev A.V. (2016). "«Pravo na jizn» v prostranstve biopolitiki". *Vestnik Udmurtskogo universiteta*, 26 (1), 28-35.